

Jolanta Mędelska, Marek Marszałek

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

JAK Z GĘSIA WODA. PÓŁNOCNOKRESOWE PORÓWNANIA FRAZEMATYCZNE W OPISIE SFORMALIZOWANYM

Jak z gęsia woda. Northern *Kresy* (Borderlands) Phrasematic Comparisons in a Formalized Description

ABSTRACT: The authors have collected an extensive file of peculiar multi-word units used by Poles living in the North-eastern *Kresy* (Borderlands) region. An attempt is made to describe them in a formalized way, as presented by A. Bogusławski in his dictionary probes. The excerpt, however, is heterogeneous, excessively diverse in its formal, generic, functional and semantic terms, and requires the resolution of certain issues that concern not all the phrases, but those of particular generic groups. One such group is the comparative constructions lexicalized as *X* like *Y*. The article discusses the problem of the phrasematic status of comparisons, their characteristics in comparison with other groups of phrases and the difficulties faced by the researcher of Northern *Kresy* (Borderlands) comparative constructions. There is also a draft of several key word articles containing peculiar comparisons, e.g. *ktoś_i kręci się jak wiewiórka w kole*, *ktoś_i pisze jak kura grzebie*, *coś_i potrzebne komuś_j jak kogutowi medalion*, *coś_i jest słabe jak wilcze oko*.

KEYWORDS: phrasematics, phrasematic comparisons, Northern *Kresy* (Borderlands) Polish.

1. Informacje wprowadzające

O problemach, jakie stwarza badaczom deskrypcja frazematyki północnokresowej, pisaliśmy kilkakrotnie¹. Wskazywaliśmy na duże i ciągle wzrastające zainteresowanie językoznawców wszelkimi jednostkami analitycznymi, a mianowicie na prowadzenie szerokiej ekscerpcji całości wielowyrazowych, rejestrowanie ich i opisywanie według

¹ J. Mędelska, M. Marszałek, *Frazematyka północnokresowa. Problemy opisu tradycyjnego i zarys projektu jego sformalizowania*, „Język Polski” 2019, nr 2, s. 91-102; J. Mędelska, M. Marszałek, *Zagadkowe im + przysłówek lub przymiotnik w stopniu wyższym. Przyczynek do badań nad frazematyką północnokresową*, „Poradnik Językowy” 2019, nr 6, s. 79-88; J. Mędelska, M. Marszałek, *Lbem muru nie przebijesz. Na tropach frazematyki północnokresowej końca XX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 2020, t. 44, s. 1-25.

przyjętych zasad, a także – nierzadko dyskusyjne² – ustalanie ich granic. Dotychczasowy stan prac uznaliśmy za satysfakcjonujący i zarazem obiecujący³. Owa pochlebna ocena odnosiła się jednak tylko do studiów nad polszczyzną etniczną i kontrastowała niekorzystnie z niemal całkowitym i nie do końca zrozumiałym⁴ brakiem zainteresowania badaczy frazematyką północnokresową, która – ze względu na swą specyfikę – stwarza w opisie językoznawczym wiele problemów. Badacze polszczyzny zza północno-wschodniej granicy etnicznej na ogół skupiają się na wydobywaniu z tekstów pojedynczych wyrazów osobliwych, pomijając wieloelementowe całości o charakterze regionalnym. Z tego powodu istniejące bazy frazemów północnokresowych są nadzwyczaj skromne. Ich szczupłość polega nie tylko na stosunkowo małej liczbie uwzględnionych wielowyrazowców, czyli na uderzającej niekompletności, ale też na znikomej liczbie wystąpień poszczególnych jednostek (najczęściej są to pojedyncze poświadczenia). Owe poważne luki materiałowe, czyli wycinkowa baza empiryczna, uniemożliwiają obecnie dokonanie pełnego, wszechstronnego i wiarygodnego opisu frazematyki północno-wschodniej. Dysponując tylko jednostkowymi wystąpieniami, badacze jedynie intuicyjnie zarysowują granice frazemów, prowizorycznie uogólniają ich kształty, zapisują wielowyrazowce według niejednorodnych wzorców, stosują rozmaite techniki prezentacji znaczeń (omówienie, parafraza, ogólnopolski odpowiednik tekstowy i in.). W wielu wypadkach brak datowanych rejestrów i obfitszych zapisów, które wskazywałyby zasięg geograficzny nowo wykrytego frazemu, nie pozwala na postawienie trafnej hipotezy o jego proveniencji⁵. Te kwestie zostały szczegółowo omówione na przykładzie konstrukcji północnokresowych typu *im częściej* ‘jak najczęściej’, których osobliwy charakter na tle polszczyzny etnicznej „nie rzuca się w oczy”, więc pozostają poza zainteresowaniem badaczy⁶. Zaproponowano zdyscyplinowanie opisu frazematyki północnokresowej za pomocą jego sformalizowania na

² Por. polemikę dotyczącą kształtu domniemanych frazemów *swojskiego chowu* oraz *gadaj zdrów* w: P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*, Warszawa 2007, s. 147-153.

³ Opina ta nie dotyczy opisu leksykograficznego ogólnopolskich zasobów frazematycznych przedstawionego w istniejących słownikach języka polskiego. O brakach i niekonsekwencjach zob.: J. Kurkiewicz, *Frazemy w „Wielkim słowniku języka polskiego” – zasady doboru, źródła i schemat opisu*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne*, Kraków 2008, s. 61-73.

⁴ Frazematyka (frazeologia) bowiem nie tylko nie jest marginalną częścią zasobu słownego, ale też bardzo szybko się rozwija, por. trafne spostrzeżenie: „Obserwacje współczesnych tekstów polszczyzny pokazują zjawisko oczywiste – dynamikę języka, ale w wypadku frazeologizmów ten dynamizm wydaje się przerastać powszechne wyobrażenia” (K. Węgrzynek, R. Przybylska, P. Żmigrodzki, *Opis jednostek nieciągłych w „Wielkim słowniku języka polskiego PAN”*, „Język Polski” 2012, nr 5, s. 357).

⁵ Języki występujące na kresach północno-wschodnich mają rozległe zasoby wspólnego słownictwa, w tym frazematyki. O pochodzeniu jednostki północnokresowej z któregoś z nich nierzadko rozstrzyga data pierwszego poświadczenia albo też występowanie głównie na obszarze o określonym podglebiu językowym (zob.: M. Marszałek, *Frazemy wschodniosłowiańskie w powojennej polszczyźnie wileńskiej*, „Język Polski” 2015, nr 5, s. 433-434). Zob. też: J. Mędelka, M. Marszałek, *Frazematyka północnokresowa...*, s. 92-95.

⁶ J. Mędelka, M. Marszałek, *Zagadkowe im + przysłówek lub przymiotnik w stopniu wyższym...*

zasadach wprowadzonych przez Andrzeja Bogusławskiego i Magdalenę Danielewiczową⁷. Etalon opisu został dostosowany do specyficznych potrzeb przez uzupełnienie go o niezbędne dane, czyli: geografie wystąpień, genezę, ewentualny obcojęzyczny wzorzec, datowane ilustracje kontekstowe, odpowiednik ogólnopolski. Przedstawione zostały też projekty kilku sformalizowanych artykułów hasłowych przeznaczonych do przyszłego naukowego słownika frazemów północnokresowych (jako obszernej części materiałowej przygotowywanej monografii)⁸. Jak się jednak okazuje, obróbka leksyko-graficzna całego materiału językowego, którym dziś dysponujemy⁹, nastrocza wiele problemów. Ich źródłem jest głównie heterogeniczność zasobów frazematycznych. Konstatacja ta zgadza się z obserwacją Piotra Müldnera-Nieckowskiego, por.:

Zbiór frazeologizmów nie jest jednorodny. Uchwycenie niektórych reguł nim rządzących jest możliwe dopiero po rozpoznaniu, uporządkowaniu i sklasyfikowaniu grup i podgrup trwałych połączeń wyrazowych pod pewnymi względami homogenicznych¹⁰.

2. Heterogeniczność zasobów frazematycznych¹¹

Frazemy, czyli jednostki słownikowe, które „w danej sytuacji dla nazwania określonego potencjału treściowego zostały przez mówiącego *odtworzone*, a nie *utworzone*

⁷ A. Bogusławski, M. Danielewiczowa, *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa 2005, s. 14-27.

⁸ J. Mędelska, M. Marszałek, *Frazematyka północnokresowa ...*, s. 97-100.

⁹ Są to scalone dwie obszerne kartoteki całostek ponadwyrazowych, niewykorzystane – z braku miejsca – w opublikowanych monografiach o współczesnym słownictwie północnokresowym (J. Mędelska, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. III, *Lata 1960-1979, cz. 2, Słownictwo, wyrazy*, Bydgoszcz 2004; M. Marszałek, *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*, Bydgoszcz 2006). Zawierają materiał wyekscerpowany z polskiej prasy wileńskiej lat 1960-1979 i z polskich wydawnictw książkowych drukowanych na Litwie w okresie 1949-1985.

¹⁰ P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*, Warszawa 2007, s. 247. Por. też uwagę E. Koziół-Chrzanowskiej: „Typologia frazemów nie została dotąd opracowana, nie można więc odwołać się do kryteriów dzielących je na podzbiory” (E. Koziół-Chrzanowska, *Frazemy, hece i reproduktury – w poszukiwaniu rozstrzygnięć terminologicznych do opisu wybranych konstrukcji wielowyrazowych*, „Język Polski” 2012, nr 4, s. 250).

¹¹ „Frazematyka” w rozumieniu W. Chlebdy, które tu przejmujemy, obejmuje także tradycyjnie pojmowaną frazeologię (zob. też m.in.: P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona...*, s. 122). Inni badacze posługują się nadrzędnym terminem *frazeologia*, rozciągając go także na *frazemy* (inaczej: *połączenia frazeologiczne*), czyli „utrwalone połączenia wyrazów, których sens mieści się w zakresie znaczeniowym wyrazu dominującego semantycznie, jakkolwiek całe wyrażenie jest niesamodzielne znaczeniowo” (A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] J. Bartmiński, (red.), *Współczesny język polski*, Lublin 2001, s. 318-319). Zob. też: P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona...*, s. 131; P. Müldner-Nieckowski, *Wyimki z osobistego notatnika z uwagami dotyczącymi teorii frazeologii*, [w:] *Wokół pewnego cytatu*, zbiór artykułów, pod red. K. Wojan, Warszawa 2020, s. 302-303; B.M. Мокиенко, *Устойчивые сравнения в системе фразеологии*, [w:] В.М. Мокиенко (отв. ред.), *Устойчивые сравнения в системе фразеологии*, Санкт-Петербург – Грайфсвальд 2016, s. 37-49.

z doraźnie dobieranych jeden do drugiego elementów”¹², nazywane też ostatnio re-
 produktami wielowyrazowymi¹³, to leksyka nadzwyczaj zróżnicowana pod względem
 formalnym, gatunkowym, funkcjonalnym, semantycznym. Należą bowiem do niej:

reprodukty wielorako heterogeniczne: idiomy, przysłowia, skrzydlate słowa, utarte
 porównania, terminy złożone, formuły etykietalne, napisy miejskie, tytuły, toponimy
 i antroponimy złożone, złożone przydomki (geograficzne, muzyczne), wyrażenia
 funkcyjne, gotowe frazy różnych sfer dyskursu i szereg innych (nierzadko bez
 określonej przynależności gatunkowej)¹⁴.

Ów „bezmiar zjawisk” bardzo trudno „ująć w karby jednolitej klasyfikacji i w spój-
 ne kategorie opisu”¹⁵. Podczas wstępnej obróbki leksykograficznej naszego północ-
 nokresowego materiału frazematycznego, z natury rzeczy bardziej skomplikowanej niż
 opracowywanie frazematyki ogólnopolskiej, okazało się, że – obok problemów poja-
 wiających się przy opisie praktycznie każdej jednostki, sygnalizowanych już przez
 frazeografów¹⁶ – ujawniają się też kwestie ogólniejsze, dotyczące deskrypcji poszcze-
 gólnych grup gatunkowych. Taką grupę stanowią m.in. porównania, kategoria ważna,
 zdaniem B. Greszczuk – wręcz fundamentalna w języku¹⁷, ponadto dawna, dobrze
 ugruntowana¹⁸.

3. Porównania typu X jak Y

Konstrukcje porównawcze dzielą się na gradacyjne (z formami stopnia wyższego
 i najwyższego)¹⁹ i niegradacyjne, „wyrażające zależność na jednakowym szczeblu
 gradacji, niezawierające form comparatiwu lub superlatiwu [...]”²⁰, takie, których

¹² W. Chlebda, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask 2003, s. 49.

¹³ W. Chlebda, *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reпродукtów wielowyrazowych*, [w:]
 W. Chlebda (red.), *Na tropach reпродукtów. W poszukiwaniu jednowyrazowych jednostek języka*, Opole
 2010, s. 15-16; E. Koziol-Chrzanowska, „Przekrojowa” rubryka „Heca heca” jako źródło potocznych
 reпродукtów języka polskiego, Kraków 2015; P. Müldner-Nieckowski, *Wyimki...*, s. 305.

¹⁴ W. Chlebda, *Koncepcja idiomatikonu leksykograficznego*, [w:] [https://pl.wikipedia.org/wiki/
 Wojciech_Chlebda](https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojciech_Chlebda) (20.03.2020).

¹⁵ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin 2001, s. 337.

¹⁶ K. Węgrzynek, R. Przybylska, P. Żmigrodzki, *Opis jednostek nieciągłych...*; P. Müldner-
 Nieckowski, *Wyimki...*, s. 304.

¹⁷ B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze i ich rozwój w języku polskim*, Rzeszów 1988, s. 144.

¹⁸ Por.: „Porównania są nie mniej stare od przysłów i pod wieloma względami do nich podobne”
 (M. Bańko, *Słownik porównań*, Warszawa 2004, s. 7). Zob. też: Н.Ю. Борисенко, *Словарь образных
 сравнений как лингвокультурологический проект будущих преподавателей русского языка как
 иностранного*, [в:] „Мир русского слова” 2017, № 4, с. 50.

¹⁹ Między członem określanym a określającym zachodzi wówczas relacja nierówności lub
 ekstremalności (W. Wysoczański, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na
 materiale wybranych języków*, Wrocław 2006, s. 24).

²⁰ B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze...*, s. 11.

człony związane są relacją podobieństwa lub różnicy²¹. Przedmiotem zainteresowania uczyniliśmy tu konstrukcje niegradacyjne.

Porównanie niegradacyjne uwydatnia pewne właściwości opisywanego zjawiska za pomocą wskazania na jego podobieństwo do innego zjawiska. Logiczną podstawą relacji jest wspólna cecha semantyczna, tzw. *tertium comparationis*. Uciekając się do porównania, interpretujemy jedno zjawisko przez pryzmat drugiego²². Porównanie dotyczy nie tyle samych obiektów, ile ich właściwości²³. Zdaniem Włodzimierza Wysoczańskiego, w porównaniach o strukturze formalnoznaczeniowej *X* jak *Y* (np. *słodki jak cukier, leżeć jak martwy*), mających wyróżnik strukturalny *jak*, „funkcja porównawcza przejawia się z maksymalną wyrazistością”. Typ ten przeważa wśród frazeologicznych jednostek porównawczych²⁴.

Jako charakterystyczną cechę porównania badacze wskazują jego dualną strukturę, czyli obecność dwóch obiektów porównania: członu porównywanego (*relat, comparandum*) i porównującego (*referent, comparans*), spiętych wyróżnikiem porównania²⁵ (*funktor*)²⁶. Wysoczański wprowadził pewne udogodnienia terminologiczne, nazywając krótko człon porównywany *przedmiotem* (P), człon porównujący – *nośnikiem* (N), podstawę porównania (*tertium comparationis*) – *określnikiem* (O), wyróżnik – *koniunktorem* (K) i przedstawiając schematycznie kompletną strukturę porównań zleksykalizowanych: przedmiot + określnik + koniunktor + nośnik, np. „*miłość* (P) *jest*

²¹ W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 24.

²² M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2008, s. 411.

²³ B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze...*, s. 135.

²⁴ W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 14.

²⁵ Używa się także innej terminologii, np. w schemacie porównania *A jest B jak C*, przedstawionym przez K. Siekierską, mamy *komparat* (A), *tertium comparationis* (B) i *komparans* (C). Zob.: K. Siekierska, *Porównania w „Wojnie chocimskiej” Wacława Potockiego i w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska*, „Polonica” VIII, 1981, s. 234. Terminologię tę przejęła m.in. M. Pietrzak (*Rośliny w porównaniach występujących w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, [w:] A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), *Świat roślin w języku i kulturze*, Wrocław 2001, s. 170).

²⁶ *Człon porównywany* opisuje przedmioty lub zjawiska, o których coś orzekamy, *członem porównującym* nazywa się „owe przedmioty lub czynności charakteryzowane za pośrednictwem członu porównującego”, wspomniana wyżej *podstawa porównania* (*tertium comparationis*) to nazwy właściwości przypisywanych zestawianym członom, *wyróżnik porównania* zaś stanowią „różnorodne środki morfologiczne i leksykalne, wyspecjalizowane w funkcji porównawczej, które zespalają człon porównujący z członem porównywanym za pośrednictwem podstawy porównania” (W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 23). Zob. także: J. Sławiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976, s. 321; B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze...*, s. 135; M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik...*, s. 411; Т.Г. Никитина, В.М. Мокиенко, *Большой словарь русских народных сравнений: около 45 тыс. сравнений*, Москва 2008, с. 4; М.Л. Ковшова, *Фразеологические сравнительные конструкции с невыраженным признаком сравнения: возможности и ограничения их употребления*, [в:] В.М. Мокиенко (отв. ред.), *Устойчивые сравнения в системе фразеологии*, Санкт-Петербург – Грайфсвальд 2016, с. 51; Н.Ю. Борисенко, *Словарь образных сравнений...*, с. 50.

uparta (O) *jak* (K) *koń narowisty* (N) [...]”²⁷. Tą poręczną terminologią będziemy się tu posługiwali najczęściej.

Według Wysoczańskiego znaną cechą porównań zleksykalizowanych jest brak eksplicytnie wyrażonego przedmiotu, mimo to zawsze obecny w strukturze semantycznej, np. [człowiek] *blady jak papier* czy *wygląda jak oberwaniec*. Mamy wówczas do czynienia ze strukturą trójczłonową (O + K + N), zdecydowanie częstsza niż kompletna²⁸. Z kolei określnik bywa zazwyczaj wyrażany eksplicytnie²⁹. Struktura O + K + N występuje powszechniej niż P + K + N, kiedy to użytkownik języka sam musi wydobyć określoną właściwość ze struktury porównania³⁰ (np. *skiba jak ława*). Formalnie określnik reprezentują głównie przymiotniki, np. *głupi jak baran*, i czasowniki, np. *kradnie jak sroka*³¹. Co się tyczy nośnika, to zaobserwowano, że zależności między nim a przedmiotem i określnikiem wiążą się głównie z rodzajem motywacji zachodzącej między tymi komponentami. Jest ona pełna, gdy właściwością relacyjną okazuje się cecha inherentna, np. *żółty jak cytryna*. U podłoża wielu porównań leżą zjawiska przyrody, świat roślin, zwierząt, fizyczny i psychiczny stan człowieka itp. (tzw. porównania naturalne), u podstaw innych – szczególne okoliczności rozwoju społeczności użytkowników danego języka, warunki bytowe, zajęcia codzienne, pojęcia religijne, kulturowe (tzw. porównania konwencjonalne)³². W funkcji koniunktora występuje zazwyczaj spójnik *jak*, rzadziej: *jako*, *jakby*, *jakoby*, *niby*, *by*, *jak gdyby*, *jako gdyby*, *gdyby*, *niczym*, *podobny*, *równy*³³.

Mirosław Bańko oddzielił w *Słowniku porównań* porównania konwencjonalne od wyrażań porównawczych (np. *jak amen w pacierzu*), ponieważ te drugie mogą stanowić podstawę wielu konstrukcji komparatywnych różniących się, jak pisze, pierwszym członem. Wyrażenia takie są „tylko połową porównania, schematem, który każdorazowo wypełnia się inną treścią”³⁴.

²⁷ W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 34.

²⁸ Ibidem, s. 39.

²⁹ Eksplicytnie wyrażenie określnika jest niezbędne dla konkretyzacji referencjalności przedmiotu i nośnika porównania w takich wypadkach, jak: *злой как черт* i *хитрый как черт*. Sprawdza się tę obligatoryjność, eliminując określnik z tekstu, por.: *Я спать пойду. [Устал] как черт* (М.Л. Ковшова, *Фразеологические сравнительные конструкции...*, c. 57).

³⁰ Niekiedy świadomie opuszcza się określnik, ale wyraża się go środkami niewerbalnymi (w mowie np. za pomocą pauzy). W takich wypadkach, jak się wyraziła rosyjska badaczka M.L. Kowszowa, kontekst pozwala bez trudu „dobudować w myślach” konstrukcję porównawczą (*Фразеологические сравнительные конструкции...*, c. 51).

³¹ W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 40-41.

³² Ibidem, s. 42-43.

³³ Ibidem, s. 35.

³⁴ M. Bańko, *Słownik porównań*, Warszawa 2004, s. 11. P. Müldner-Nieckowski formy syntaktycznie niekompletne, ale mające wartość semantyczną, wchodzące w skład frazeologizmów, np. *jak but*, *jak tabaka w rogu*, *jak pień*, *jak stołowa noga*, nazywa frazeogramami (P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona...*, s. 185-187), zaznaczając, że owe „fragmenty porównań” zarejestrowane w słowniku wymagają aktualizacji w kontekście (s. 204).

4. Frazematyczny status porównań *X* jak *Y*

Müldner-Nieckowski uważa, że:

Jedynymi pewnymi i globalnymi kryteriami frazeologiczności połączeń wyrazowych są wielowyrazowość i referencjalność wraz z utwaleniem w języku. Utwalenie w języku przejawia się zapamiętywalnością, odtwarzalnością i sytuacyjnością, która pełni funkcję modyfikatora semantyki. Do kryteriów *minoris gentium*, uzupełniających, należą takie naddatki semantyki, jak obrazowość (ornamentacyjność), ekspresywność, swoistość stylistyczna, które nie są cechami wszystkich związków frazeologicznych³⁵.

Cechy nieglobalne, czyli kryteria względne, nie do końca zdefiniowane, jedynie prawdopodobne, występujące tylko w części obiektów, nie mogą być w klasyfikacji uwzględniane. Cechy globalne zaś muszą mieć wartość dodatnią³⁶.

Frazematyczność / frazeologiczność porównań zleksykalizowanych nie była dla badaczy oczywista³⁷. Zdaniem Müldnera-Nieckowskiego to Wysoczański – „wbrew dotychczasowym poglądom” – uznał utwalone konstrukcje realizujące schemat *przedmiot + określnik + koniunktor + nośnik* za związki frazeologiczne, nie podając jednak argumentów leżących u podstaw tej decyzji. Uczynił to Müldner-Nieckowski, dowodząc, że połączenia tego rodzaju nie rozpadają się na segmenty, lecz funkcjonują dzięki łączliwości semantycznej. W porównaniu *głupi jak but* wyrazy są uwięzione, całośćka ta znaczy ‘bardzo głupi’, a nie ‘głupi’ + ‘jak’ + ‘but’³⁸. Identyczne pod względem struktury porównanie *chudy jak szczapa* jest zbudowane na innym paradygmacie, ma inne ograniczenia semantyczne (pragmatyczne). Ze względu na to, że paradygmat składniowy nie należy do cech kategoryalnych porównań, trzeba je kategoryzować, opisując system semantyczny. „Klasa argumentów zwrotów i wyrażeń *utwalonych* zwanych porównaniami z powodu działania mechanizmu semantycznego jest zawsze zamknięta, a zwroty te i wyrażenia są jednostkami języka”³⁹. Także rosyjski badacz W.M. Mokijenko utarte porównania nazywa jednostkami języka⁴⁰. Uważa, że stanowią one pokaźną część zasobów frazeologicznych języka rosyjskiego⁴¹;

³⁵ P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona...*, s. 117.

³⁶ P. Müldner-Nieckowski, *Wyimki...*, s. 315.

³⁷ Na przykład S. Skorupka wyrażenia i zwroty o charakterze porównawczym, takie jak: *blady jak kreda, silny jak byk, wygląda jak strach na wróble, czuć się jak nagi w pokrzywach*, mające postać stereotypową, ale znaczenie „nieodbiegające od sumy znaczeń swych podstawowych składników”, lokował na pograniczu – według swojej terminologii – frazeologii stałej i łączliwej (*Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1993, t. 1, s. 7).

³⁸ Por. uwagę A. Bogusławskiego o frazeologizmie *nie wylewać za kołnierz*: „[...] rozpatrywane wyrażenie ma „jednolite znaczenie”, tzn. ewentualne komponenty znaczenia nie podlegają repartycji między owe przedtem wyróżnione części [...]”. (A. Bogusławski, *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] Z. Saloni (red.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, t. 3. Białystok 1989, s. 14).

³⁹ P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona...*, s. 187-188.

⁴⁰ В.М. Мокиенко (отв. ред.), *Устойчивые сравнения...*, с. 37.

⁴¹ В.М. Мокиенко, *Славянская фразеология*, Москва 1980, с. 131.

jego stanowisko podziela Wasilij M. Ogołcew, włączający porównania ustabilizowane – jako warstwę szczególną, komparatywną – do frazeologii⁴².

W literaturze przedmiotu konstrukcje komparatywne bywają nazywane „wyrażeniami i zwrotami o charakterze porównawczym”⁴³, „porównaniami frazeologicznymi”⁴⁴, „porównaniami konwencjonalnymi”⁴⁵, „porównaniami zleksykalizowanymi”⁴⁶, „frazemami komparatywnymi”⁴⁷, „porównaniami frazematycznymi”⁴⁸ i in.

5. Specyfika porównań *X jak Y* jako jednostek frazematycznych

Zagadnienie wskazane w śródtytule stało się przedmiotem dociekań rosyjskiego leksykologa Walerija M. Mokijenki. Jako cechę charakterystyczną porównań badacz ten wskazał eksplicytnie wyrażoną specyfikę ich struktury, której markerem jest obecność spójnika *jak* (lub jego ekwiwalentu). Nie jest to bynajmniej wskaźnik czysto formalny, ponieważ jednoznacznie przejawia się w nim jedna z podstawowych cech każdej jednostki frazeologicznej, a mianowicie jej *wielowyrazowość*. Inna globalna właściwość frazeologizmów, mianowicie utrwalenie w języku, manifestuje się w porównaniach *X jak Y* bardziej otwarcie niż w innych frazeologizmach. Jest w zasadzie obligatoryjna, ponieważ obecność koniunktora *jak* zapewnia porównaniom stałość składu, ogranicza wariantywność ich komponentów. Segment *jak* konstytuuje jednostkę bardziej samodzielnią, na przykład zbliżone konstrukcje komparatywne *пьян как сапожник* (*pijany jak szewc*) i *пьян как извозчик* (*pijany jak woźnica*) są synonimami, a nie wariantami jednego porównania. Zdaniem Mokijenki, obrazowość, która nie należy do kryteriów globalnych frazeologiczności, jest jednak cechą kategorialną porównań *X jak Y*. Jest to nawet w nich cecha dominująca, koniunktor *jak* bowiem odwołuje się do formy wewnętrznej. Mokijenko uważa też – wbrew stanowisku części badaczy – że porównania odznaczają się ekspresywnością (nienależącą do właściwości kategorialnych). Jej źródłem jest znowu funktor *jak*. Zmusza on niejako mówiącego do ciągłego nakładania na znaczenie podstawowe znaczenia przenośnego, co niesie za sobą ekspresję⁴⁹.

Ustabilizowane połączenia porównawcze stanowią nie zwykły sposób nominacji, lecz bardzo wyrazisty środek charakterystyki wieloaspektowej. To jednostki ekspre-

⁴² *Словарь устойчивых сравнений русского-языка (синонимно-антонимической): около 1500 единиц*, Москва 2001, s. 5.

⁴³ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny...*, s. 7.

⁴⁴ A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia...*, s. 319.

⁴⁵ M. Bańko, *Słownik porównań...*, s. 9.

⁴⁶ W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*

⁴⁷ B. Rodziewicz, *Frazemy komparatywne z komponentem zoonimicznym w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*, Szczecin 2007.

⁴⁸ H. Burkhardt, *Porównania frazematyczne z kolokატorem zoonimicznym w języku niemieckim i polskim*, [w:] I. Masojć, H. Sokółowska (red.), *Tożsamość na styku kultur. Zbiór studiów*, t. 3, Wilno 2016, s. 183-192.

⁴⁹ В.М. Мокиенко (отв. ред.), *Устойчивые сравнения...*, с. 39-41.

sywne, poglądowe, obrazowe, o strukturze uniwersalnej, spotykanej w wielu językach. Świadomość pewnej ich odrębności na tle innych jednostek frazeologicznych skłania frazeografów do tworzenia specjalnych słowników połączeń komparatywnych, w tym słowników przekładowych⁵⁰.

6. Problemy opisu północnokresowych porównań frazematycznych

Trudności w dokonaniu rzetelnej deskrypcji wynikają głównie z niezwykle szczupłej bazy porównań zleksykalizowanych charakterystycznych dla polszczyzny północnokresowej. Nie przedstawiono dotąd żadnego opisu regionalnych konstrukcji komparatywnych, dotkliwie brakuje też materiału do zestawień i uogólnień, ponieważ w pracach dotyczących leksyki zza północno-wschodniej granicy etnicznej porównania trafiają się bardzo rzadko. Na potrzeby tego artykułu przejrzelśmy zawartość 10 spośród liczących się monografii o polszczyźnie północnokresowej, których autorzy zarejestrowali jakiegokolwiek frazemy⁵¹. Porównania – na ogół w bardzo skromnej liczbie – znaleźliśmy tylko w 5 z tych prac. Tak więc Tadeusz Lewaszkiwicz do spisu zawierającego kilkadziesiąt wielowyrazowców wprowadził jedno porównanie: *On wysechł jak szczapa*⁵², Iryda Grek-Pabisowa i in.⁵³ notuje ich więcej, np. *bić się jak mucha w wyszcze*; *sunąć się jak żółw*; *rozmawiać jak indyk z kaczorem*, ale jest to w dużym stopniu materiał wtórny, czerpany z już opublikowanych źródeł. Wśród 85 frazemów wyekscerpowanych z prasy wileńskiej lat 80. XX w. J. Mędelska podaje 9 konstrukcji komparatywnych, m.in.: *ruszyli jak motyle na ogień*; *mała jak groch*; *uwija się jak wiewiórka*⁵⁴, natomiast wśród 1120 frazemów wypisanych z prasy lat 1945-1959 notuje zaledwie 31 porównań⁵⁵, m.in.: *pojawiła się jak błazen z pudelka*; *jeden jak palec*; *ciemno, jakbyś w atramencie pływał*; *nos zadarty jak guziczek*; *ponury jak po przelknięciu muchy*; *spadł jak śnieg na głowę*⁵⁶. Wśród kilkudziesięciu frazemów dostrzeżonych przez Kingę Geben w idiolektach młodzieży Wileńszczyzny mamy tylko jedno porównanie (w dwóch postaciach): *chlestać jak z wiadra* i *łać jak z wiadra*⁵⁷. Owa „słaba wykrywalność” porównań wynika m.in. z tego, że konstrukcje

⁵⁰ Ibidem, s. 39.

⁵¹ Zob. ich tytuły w: J. Mędelska, M. Marszałek, *Frazematyka północnokresowa...*, s. 93-95.

⁵² T. Lewaszkiwicz, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań 2017, s. 447.

⁵³ I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, s. 99, 1389, 1417, [w:] <http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> (30.03.2020).

⁵⁴ J. Mędelska, *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz 1993, s. 268-269.

⁵⁵ W tym 5 porównań zarejestrowanych w poprzednim źródle.

⁵⁶ J. Mędelska, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. 2: *Lata 1945-1959*, Bydgoszcz 2000, s. 567-590.

⁵⁷ K. Geben, *Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie*, Warszawa 2003, s. 145-146. W innym miejscu K. Geben (*Kultura języka polskiego. Zmiany słownikowe w polszczyźnie mówionej na Litwie. Skrypt dla studentów*

komparatywne w tekstach północnokresowych bywają zamaskowane, ukryte pod ogólnopolską postacią składających się na nie segmentów, por. w naszych zbiorach takie jednostki, jak: *zdrowy jak rzodkiewka, głupi jak kura, wije się jak żmijka, ulatnia się jak wiatr*. Ponadto porównania konwencjonalne bynajmniej nie odznaczają się dużą frekwencją tekstową⁵⁸. Jak podaje Bańko, zaledwie kilkanaście spośród 2 tys. konstrukcji komparatywnych zamieszczonych w *Słowniku porównań* ma więcej niż 32 poświadczenia, czyli „występuje w polszczyźnie częściej niż raz na dwa miliony słów”, jednocześnie aż ¼ zarejestrowanego materiału nie przekroczyła 3 wystąpień⁵⁹. Niemniej skromność istniejącej bazy porównań północnokresowych stanowi najpoważniejszą przeszkodę w opisie nowo zebranych konstrukcji.

Brak poświadczeń osobliwego porównania w innych źródłach stawia pod znakiem zapytania jego status jako frazemu, a konkretnie spełnienie jednego z kryteriów globalnych frazematyczności, jakim jest utrwalenie w języku (odtworzalność). Jednak Müldner-Nieckowski „na podstawie rozmów z A[ndrzejem] L[ewickim] i jego wypowiedzi na posiedzeniach Komisji Frazeologicznej PAN” przyjmuje, że wystarczającym kryterium utrwalenia frazeologizmu w języku jest jego dwukrotne użycie⁶⁰. Podzielamy to stanowisko. Wprawdzie spośród 76 regionalnych porównań (hasła), które trafiły do naszych kartotek, zaledwie 13 zostało odnotowanych w innych źródłach, z czego aż 8 tylko w jednym, 4 – w dwóch (*leci jak na pożar; malutki jak kieszeń; przepadł jak kamień do wody; siedzi jak na igłach*) i zaledwie jedno – w sześciu (*leje jak z wiadra*), jednak część z nich (16) ma tylko w naszym materiale co najmniej 2 poświadczenia⁶¹, czyli wymóg odtwarzalności spełnia. Co do pozostałych 60 konstrukcji komparatywnych, to – naszym zdaniem – owo minimalistyczne kryterium także jest spełnione, ponieważ materiał czerpaliśmy ze źródeł drukowanych, zatem oprócz autora zaakceptował osobliwe porównania redaktor i korektor (lub chociaż jeden z nich). Niemniej najbardziej palącym zadaniem jest dziś przeszukanie wszelkich dostępnych źródeł północnokresowych (w tym ponowne przeszukanie) pod kątem obecności w nich wszelkich frazemów, w szczególności zaś – porównań zleksykali-zowanych.

Skromna baza porównań północnokresowych utrudnia proces ustalania kształtu nowo wyłonionej jednostki komparatywnej. Czy np. na podstawie kontekstu: [*żona*] *była cieniutka jak mietlica* można sprowadzić porównanie do postaci uogólnionej: *ktoś;*

I stopnia kierunków humanistycznych, Wilno 2013) notuje 4 porównania z dzisiejszej polszczyzny wileńskiej: *przepadł jak pod ziemię; śpi jak martwy; siedzi jak na igłach* (s. 25); *leje jak z wiadra* (s. 102).

⁵⁸ Natomiast w literaturze pięknej porównania są stosowane bardzo chętnie, to jedna z najczęstszych figur stylistycznych, por. liczne komparacje z elementem florystycznym w prozie Bolesława Prusa (M. Czachorowska, *Porównania z komponentem florystycznym w twórczości Bolesława Prusa*, „Studia Językoznawcze” 2012, nr 11, s. 47-54).

⁵⁹ M. Bańko, *Słownik porównań...*, s. 10.

⁶⁰ P. Müldner-Nieckowski, *Wyimki...*, s. 318.

⁶¹ Najwięcej, bo 8 wystąpień ma konstrukcja porównawcza *coś jest jak ręką podać*, 7 wystąpień – *kręci się jak wiewiórka w kole*, 5 – (*podobny*) *jakby z oka wypadł komuś*. Ponadto 5 porównań pojawiło się 3-krotnie.

jest cieniutki jak mietlica, czy też – jak podpowiada intuicja – przedmiotem w tym porównaniu może być tylko osoba płci żeńskiej? Czy jedyne poświadczenia: *sklep – jak kieszeń; kuchnia jak kieszonka* uprawniają do odtworzenia określnika *malutki* i zapisania jednostki w przejrzystej formie: *coś*; jest <malutkie> jak ▪ *kieszeń* <kieszonka>? Czy wolno nam zrekonstruować określnik na bazie dwóch wystąpień (oba z elipsą): *jak wyszedł, to jak kamień do wody; wyszła z domu i jak kamień do wody* i podać porównanie w przypuszczalnej pełnej postaci: *ktoś*; <przepadł> jak kamień do wody? Jedyne wystąpienie: *Pieniądzy będziesz miała jak śmieci* zmusza nas do ustalenia postaci uogólnionej: *ktoś*; ma pieniędzy jak śmieci, mimo że intuicja podpowiada konieczność dalszego uproszczenia: *pieniędzy jak śmieci*, por. analogiczne ogpól. forsy jak lodu z przykładem: *Wchodzi, otwiera walizkę, a tam forsy jak lodu*⁶². Skąpy materiał północnokresowy nie pozwala na ustalenie w miarę kompletnej listy członów synonimicznych porównania, zatem na tym etapie badań wprowadzamy tylko te elementy, które zostały poświadczone w dostępnych źródłach, mając świadomość, że prawdopodobnie szereg nie jest jeszcze zamknięty, por. *ktoś*; leci / pędzi jak na pożar czy *ktoś*; podskoczył / skoczył jak żądłem ukłuty. Rzadko też udaje się wydobyć z kontekstu formy wariantywne, por.: *ktoś*; rwie się / śpieszy się jak ▪ *ćma* <ćmy> na światło.

Co do budowy formalnej naszych konstrukcji komparatywnych, to – tak jak w wypadku porównań zleksykalizowanych badanych przez Wysoczańskiego (zob. wyżej) – zdecydowanie przeważają te o strukturze określnik + koniunktor + nośnik (ponad 60), przy czym określnik czasownikowy wyraźnie dominuje nad przymiotnikowym (75% : 25%). Przedmiot porównania z reguły nie jest wyrażany eksplicytnie⁶³. Wyrażenia porównawcze odseparowane przez Bańkę od porównań konwencjonalnych i potraktowane jako „połowy porównań”, np. ... *jak diabli* (zob. wyżej), wystąpiły w naszej próbie, podobnie jak w materiale wspomnianego badacza, w stosunkowo niewielkiej liczbie (9, np. __*jak ręką zdejmuje*). Trzeba jednak zastrzec, że brak większej liczby poświadczeń nie upoważnia nas na razie do twierdzenia z całą stanowczością, iż struktury te nie mają na Kresach ustalonego składu przedkoniunktorowego.

Budowa formalna konstrukcji komparatywnych może być istotna w ich opisie słownikowym, może np. wpływać na wybór wyrazu hasłowego (wokabuły). W Słowniku Bańki porównania konwencjonalne porządkowano według określnika (lub – bardzo rzadko – według przedmiotu porównania, np. *dziewczyna jak malina*), wyrażenia zaś – według pierwszego wyrazu następującego po koniunktorze (tak jak w słowniku ortograficznym). W przyjętym przez nas schemacie opisu sformalizowanego struktura porównań nie wpływa na sposób ich porządkowania, wyznaczanie wokabuły odbywa się na zasadach jednolitych dla wszystkich frazemów⁶⁴. Wyrazy hasłowe bowiem odgrywają w opisie słownikowym rolę wprawdzie ważną, lecz czysto

⁶² S: (jest) bardzo dużo pieniędzy (A. Bogusławski, M. Danielewiczowa, *Verba polona abscondita...*, s. 351).

⁶³ Mamy tylko dwa porównania z przedmiotem eksplicytnym: *nogi jak nalane ołowiem* oraz *pieniędzy jak śmieci*.

⁶⁴ A. Bogusławski, M. Danielewiczowa, *Verba polona abscondita...*, s. 12-14.

pomocniczą, to tylko kształty graficzne, „etykiety”, nazwy symboliczne, przypisywane artykułom hasłowym na zasadzie konwencji⁶⁵.

Jest jednak pewna kwestia wiążąca się z budową formalną kilku naszych porównań, która wymagała szczególnego ich potraktowania. Chodzi o koniunktor, element w ogpol. konstrukcjach typu *X* jak *Y* obligatoryjny. Swoista właściwość składni północnokresowej odzwierciedlona w naszym materiale⁶⁶, czyli przejęty z języków wschodniosłowiańskich sposób wyrażania komparacji drogą pośrednią, bez koniunktora⁶⁷, bez formalnych cech porównania, a mianowicie za pomocą konstrukcji narzędnikowych⁶⁸, por. ros. *козлом скакать* (*skakać jak kozioł*) czy *рыбой в воде ощущаться* (*czuć się jak ryba w wodzie*)⁶⁹, skłoniła nas do włączenia podobnych struktur do kresowych konstrukcji komparatywnych. Mamy cztery takie wypadki: [...] *gdy otrzyma list – słowikiem śpiewa*; [...] *miłość [...] później bumerangiem wraca*; [...] *oburzenie kłębkim zacisnęło gardło Aldony*; *Przez całe te smutne opowiadanie czerwoną nicią przechodzi matka*; *Czerwoną nicią przez cały ten utwór snuje się idea [...]*⁷⁰. Wprawdzie konstrukcje te nie zawsze mają w ogpol. odpowiednik o strukturze porównania, por. *słowikiem śpiewa – jest (cały) w skowronkach*, to jednak pod względem semantycznym są to bez wątpienia komparacje. Świadczą o tym także trafiające się z rzadka porównania wariantywne o przejrzystej strukturze *X* jak *Y*, por.: *W każdym z tych utworów [...] jak czerwona nić przewija się troska [...]*. Dodajmy przy okazji, że w naszym materiale, tak jak w polszczyźnie ogólnej, koniunktor wyraża

⁶⁵ P. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice 2009, s. 63-64; P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 13.

⁶⁶ Inne naleciałości północnokresowe są nieliczne (ale i cały nasz materiał językowy nie jest bogaty). To cechy składniowe, np. osobliwe narzędniki: *jak nalane ołowiem* czy *jak piorunem raziło*, zmiany przypadku ze zmianą przyimka, np.: *leć jak muchy na miód*, *pędzi jak na pożar*, *jak kamień do wody*, znamienne cechy fleksyjne, np. zmiana rodzaju gramatycznego: *jak z gęsia woda*, imiesłów przysłówkowy uprzedni w funkcji orzeczenia: *jak mydła zjadłszy*, kalki semantyczne, np. *wiedzieć ‘znać’ w: wie, jak swoje pięć palców* czy *drzeć się* ‘kłócić się: *kobiety drą się jak koty w worku*. Podobne elementy – wykorzystane jako środek dialektyzacji kresowej – dostrzeżono w porównaniach występujących w powieści J. Dehnela (M. Hawrysz, *Porównania w powieści „Matka Makryna” Jacka Dehnela – ogólna charakterystyka struktury i semantyki*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2017, nr 16, s. 82-83).

⁶⁷ Z funktorem zerowym, jak w porównaniach gradacyjnych typu *bielszy mleka* spotykanych w najstarszej dobie w historii języka (B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze...*, s. 142).

⁶⁸ Tzw. narzędnik porównania (B.M. Мокієнко, *Устойчивые сравнения...*, s. 41).

⁶⁹ М.Л. Ковшова, *Фразеологические сравнительные конструкции...*, s. 58. O innych utrwalonych konstrukcjach porównawczych zob.: Е.И. Селиверстова, *Люди с жабьими глазами: особенности устойчивых оборотов с семантикой сравнения*, [в:] В.М. Мокієнко (отв. ред.), *Устойчивые сравнения в системе фразеологии*, Санкт-Петербург – Грайфсвальд, s. 159-165.

⁷⁰ Podobne konstrukcje narzędnikowe spotyka się także w polszczyźnie etnicznej, por. *stanąc okoniem* czy *stanąc ością w gardle*. Jednak te struktury narzędnikowe, które trafiły do naszej kartoteki, np. *bumerangiem wraca*, mają w ogpol. postać z koniunktorem *jak*, por.: *wraca jak bumerang*, w rosyjskim zaś – narzędnikową, analogiczną do północnokresowej: *бумерангом возвращается*. Źródłem zmiany jest więc struktura rosyjska.

się najczęściej spójnikiem *jak*, poza nim 5-krotnie pojawił się *jakby*, 4-krotnie – *niby*, 3-krotnie – *niczym* i raz – *jak gdyby*⁷¹.

Badanie osobliwości północnokresowych powinno zmierzać do wskazania ich źródła. Zazwyczaj przyczyną zmian jest oddziaływanie języków obcych (substratowych, ewentualnie adstratowych), rzadziej – dłuższe przechowywanie cech archaicznych. Zebrane przez nas osobliwe porównania niemal w stu procentach powstały pod wpływem obcym⁷². Co ciekawe, wiele z nich występuje w takiej postaci, jak w polszczyźnie północnokresowej, we wszystkich językach używanych na kresach północno-wschodnich: rosyjskim, białoruskim, litewskim. Wspólne doświadczenie życiowe, pokrewne obyczaje, podobne środowisko zewnętrzne, analogiczne obserwacje ukształtowały wyobraźnię kilku różnych społeczności językowych przemieszanych na jednym obszarze. Ustalanie genezy osobliwych porównań to procedura trudna i czasochłonna, wymaga eksploracji wielkiej liczby obcojęzycznych źródeł, nie tylko leksykograficznych.

7. Zleksykalizowane porównania północnokresowe w opisie sformalizowanym

Schemat opisu frazemów północnokresowych, przejęty od A. Bogusławskiego i M. Danielewiczowej⁷³ i nieco przez nas zmodyfikowany⁷⁴, zastosowaliśmy też w odniesieniu do porównań. Poniżej garść gotowych artykułów hasłowych⁷⁵.

CZUĆ SIĘ

ktoś; czuje się jak mucha w barszczu

S: *i* odczuwa dyskomfort psychiczny lub fizyczny

P: potoczne; obrazowe

Ogpol.: *ktoś; czuje się jak ryba bez wody*

– *Sam się czuję, jak mucha w barszczu. – Nie tylko ciebie dręczą wątpliwości [...] – JB-83 169*⁷⁶

⁷¹ W powieści Dehnela *Matka Makryna*, napisanej językiem stylizowanym na polszczyznę XIX-wieczną z elementami dialektu wileńskiego, stosunkowo o wiele częściej niż w naszym materiale występuje *jakby*, natomiast *niby* jest znacznie rzadszy (są też liczne inne koniunktory, u nas nieobecne) (M. Hawrysz, *Porównania w powieści...*, s. 84).

⁷² Jedna konstrukcja jest na pewno przestarzała: *jakby orzech zgryzł* (ogpol. *jak z płatka*), druga – prawdopodobnie przestarzała: *Rzucił się na niego jak kukulka na pliszkę*, por.: *przyniewolił go jak kukawka pliszkę* (W. Wysoczański, *Językowy obraz świata...*, s. 168).

⁷³ A. Bogusławski, M. Danielewiczowa, *Verba polona abscondita...*, s. 98.

⁷⁴ J. Mędelka, M. Marszałek, *Frazematyka północnokresowa...*

⁷⁵ Artykuł hasłowy obejmuje wokabulę, zapis kształtu frazemu, informację o możliwych wypełnieniach pozycji walencyjnych (K), charakterystykę semantyczną (S), właściwości pragmatyczne (P), odpowiednik ogólnopolski (Ogpol.), ilustracje tekstowe (pierwsza – ▼, kolejne – ∇) z podaniem źródła, zapisy w innych źródłach (Z), wskazanie genezy frazemu północnokresowego (G). W ostrym nawiasie < > zamieszczamy człony fakultatywne jednostki, w klamrę < > ujmujemy człony alternatywne, czarnym prostokąciem ■ poprzedzamy segment wymienny, za pomocą ukośnika / zaznaczamy oboczność elementów.

⁷⁶ Skrót JB oznacza opowiadania B. Jauniškisa *Bez iluzji* (Kaunas 1983), JPH – podręcznik L. Humeckiej i J. Kiernickiego *Język polski. Podręcznik dla klasy 2* (Kaunas 1970), KR – miesięcznik „Kobieta Radziecka”.

G: białorutenizm; *што-н.і* адчувае сябе як муха ў баршчы; por. też lit. kas *nors*_i jaučiasi kaip musė į barščius.

GEŚ

*coś*_i z *kogoś*_j **jak z gęsia woda**

S: *i* nie wywarło na *j* żadnego wrażenia

P: potoczne, pejoratywne; obrazowe

Ogpol.: *coś*_i **spłynęło po kimś**_j **jak woda po - gęsi <kacze>**

▼ *A po wszystkich modlitwach i obrzędach – jak gdyby nic nie było. Jak z gęsia woda* – KR 64/2/8; ▽ [...] *spłynie z ciebie jak z gęsia woda* [...] – KR 76/4/I

G: wschodniosłowianizm, por. ros. *что-н.і* с *кого-н.ј* как с гуся вода, błr. *што-н.і* з *каго-н.ј* як з гусі вода.

KRĘCIĆ SIĘ

*ktoś*_i **kręci się jak wiewiórka w kole**

S: *i* porusza się żwawo, energicznie, zajmując się jakąś pracą

P: potoczne, ekspresywne; obrazowe

Ogpol.: *ktoś*_i **kręci się jak w kołowrotku**

▼ *I oto Eugenia kręci się jak wiewiórka w kole całymi dniami* – KR 61/10/8; ▽ *Tylko machną patykami, a on będzie się kręcił jak wiewiórka w kole* – KR 62/6/12, 65/1/17, 66/11/14, 68/8/14, 71/7/15, 77/3/7

G: wschodniosłowianizm, ros. *кто-н.і* ▪ кружится <вертится> как белка в колесе, błr. *што-н.і* круціцца як вавёрка ў коле; por. też lit. kas *nors*_i sukasi kaip voverė ratu.

LAC

leje jak z wiadra

S: pada ulewny, gwałtowny deszcz

P: obrazowe

Ogpol.: **leje jak z cebra**

▼ *Wkrótce rozpełtała się burza, deszcz lał jak z wiadra* – KR 61/8/5

Z: H. Karaś, s. 54⁷⁷; M. Marszałek, s. 45⁷⁸; I. Grek-Pabisowa i in., s. 1236⁷⁹; J. Mędełska, s. 269⁸⁰; K. Geben, s. 146⁸¹; K. Geben, s. 102⁸²

⁷⁷ H. Karaś, *Uwagi o języku uczniów polskojęzycznych szkół średnich na Litwie*, [w:] J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2. *Studia i materiały*, Warszawa 1999.

⁷⁸ M. Маршалек, *Балтийское и восточнославянское наследие в составе фразеологизмов культурной разновидности польского периферийного диалекта*, „Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия „Филологические науки”, т. 15 (54), Симферополь 2002.

⁷⁹ I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, *Słownik mówionej polszczyzny...*

⁸⁰ J. Mędełska, *Język polski na Litwie...*

⁸¹ K. Geben, *Świadomość i kompetencja językowa...*

⁸² K. Geben, *Kultura języka polskiego...*

G: wschodniosłowianizm, ros. льет как из ведра, błr. лье як з вядра; por. też lit. - lyja <pila> kaip iš kibiro.

MATKA

ktoś_i _, **jak <go> matka urodziła**

K _: fraza czasownikowa

S: *i* _ nagi, bez ubrania

P: potoczne, ironiczne; obrazowe

Ogpol.: *ktoś_i _*, **▪ jak <jakim> go Pan Bóg stworzył**

▼ *Stoi rozebrana, paskudztwo, jak matka urodziła* – KR 74/1/18

G: wschodniosłowianizm, ros. кто-н._i _ как мать родила, błr. хто-н._i _ як маці нарадзіла.

PISAC'

ktoś_i, **pisze jak kura grzebie**

S: *i* pisze brzydko i niewyraźnie

P: potoczne; obrazowe

Ogpol.: *ktoś_i* **▪ pisze <'bazgrze> jak kura pazurem**

▼ *Piszesz jak kura grzebie* – KR 70/9/14; ▽ *Piszesz, jak kura grzebie* – JPPH-70

103

Z: T. Krzywicki, s. 73⁸³

G: białorutenizm: хто-н._i піша як курыца лапай грабе.

POTRZEBNY

coś_i **potrzebne komuś_j jak kogutowi medalion**

S: *i* jest *j* zupełnie niepotrzebne

P: obrazowe

Ogpol.: *coś_i* **potrzebne komuś_j jak psu piąta noga / lysemu grzebień / umarłemu kadzidło**

▼ *Babcia zrobiła mi ciepły szalik, ale jest on mi tak potrzebny jak kogutowi medalion* – KR 66/5/21

G: białorutenizm, por. што-н._i патрэбна каму-н._j як петуху ▪ стамеска <тэлефон>.

SŁABY

coś_i **jest słabe jak wilcze oko**

S: *i* emituje słabe światło

P: obrazowe

Ogpol.: *coś_i* **jest ledwie widoczne, jak latarnia we mgle**

[...] *słabe, jak wilcze oko, światło lampki* [...] – KR 61/5/4

G: lituanizm: *kas nors_i* kaip vilko akis.

⁸³ T. Krzywicki, *Szlakiem Adama Mickiewicza. Przewodnik*, Pruszków 2006.

ZŁY

ktoś_i jest zły jak szerszeń

S: *i* jest bardzo zły, zagniewany, wzburzony i dokuczliwy

P: obrazowe

Ogpol.: *ktoś_i jest zły jak - osa <giez>*

▼ *Peciunas, zły jak szerszeń, sapiąc pracował przy taśmie* – KR 61/5/8

G: lituanizm: *kas nors_i piktas kaip širšė*.

8. Podsumowanie

Formalizując opis zasobów frazematycznych, należy uwzględnić ich znaczną heterogeniczność, pewne bowiem grupy i podgrupy jednostek ponadwyrazowych wymagają dogłębnego zbadania i wyjawienia ich specyfiki na tle pozostałych frazemów. Wykazaliśmy to na przykładzie porównań zleksykalizowanych typu *X jak Y*, mających – zdaniem wielu badaczy – status frazemów.

Ze względu na oddziaływanie obcego podłoża językowego niektóre porównania północnokresowe wyrażają komparację bez koniunktora, za pomocą konstrukcji narzędnikowych (np. *wracać bumerangiem*). Mimo braku cech formalnych zaliczamy je do porównań typu *X jak Y*, są bowiem komparacjami ze względu na semantykę, a poza tym w ogpol. odpowiadają im zazwyczaj typowe struktury (por. *wracać jak bumerang*). Takie osobliwe konstrukcje łatwo przykuwają uwagę badaczy polszczyzny północnokresowej. Częściej jednak porównania północnokresowe typu *X jak Y* trudno zidentyfikować ze względu na ogólnopolską postać segmentów konkretnych konstrukcji (por. *wije się jak żmijka*), m.in. z tego powodu ich dotychczasowa baza jest bardzo skąpa, obejmuje zaledwie parędziesiąt jednostek. Owa szczupłość materiału do zestawień i porównań najbardziej komplikuje formalizację opisu północnokresowych konstrukcji komparatywnych. W naszym materiale frazematycznym wyekscerpowanym z prasy i wydawnictw książkowych znajduje się 76 struktur komparatywnych, z czego aż 63 porównania nie mają potwierdzenia w innych źródłach. Spełniają minimalistyczne kryterium odtwarzalności: 2 poświadczenia (użycie przez autora tekstu i akceptacja przez redaktora / korektora). Brak kolejnych potwierdzeń utrudnia ustalenie ostatecznego kształtu porównań, odtworzenie pominiętego określnika, uproszczenie i uogólnienie ostatecznej postaci jednostki, a także ustalenie listy członów synonimicznych czy form wariantywnych. Stan ten uniemożliwia wypełnienie opracowanego schematu artykułu hasłowego wymaganymi informacjami.

References

- Bańko M., *Słownik porównań*, Warszawa 2004.
- Bogusławski A., *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] Z. Saloni (red.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, t. 3, Białystok 1989, s. 13-30.
- Bogusławski A., Danielewiczowa M., *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa 2005.

- Borisenko N.Yu., *Slovar' obraznykh sravneniy kak lingvokul'turograficheskij proyekt budushchikh prepodavateley russkogo yazyka kak inostrannogo*, „Mir russkogo slova” 2017, № 4, s. 50-55.
- Burkhardt H., *Porównania frazemacyjne z kolokatorem zoonimicznym w języku niemieckim i polskim*, [w:] I. Masojć, H. Sokołowska (red.), *Tożsamość na styku kultur. Zbiór studiów*, t. 3, Wilno 2016, s. 183-192.
- Chlebda W., *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask 2003.
- Chlebda W., *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reproduktów wielowyrazowych*, [w:] W. Chlebda (red.), *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu jednowyrazowych jednostek języka*, Opole 2010, s. 15-35.
- Chlebda W., *Koncepcja idiomatykonu leksykograficznego*, [w:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojciech_Chlebda.
- Czachorowska M., *Porównania z komponentem florystycznym w twórczości Bolesława Prusa*, „Studia Językoznawcze” 2012, nr 11, s. 47-54.
- Geben K., *Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie*, Warszawa 2003.
- Geben K., *Kultura języka polskiego. Zmiany słownikowe w polszczyźnie mówionej na Litwie. Skrypt dla studentów I stopnia kierunków humanistycznych*, Wilno 2013.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2008.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Jankowiak M., *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, [w:] <http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128>.
- Greszczuk B., *Konstrukcje porównawcze i ich rozwój w języku polskim*, Rzeszów 1988.
- Hawrysz M., *Porównania w powieści Matka Makryna Jacka Dehnela – ogólna charakterystyka struktury i semantyki*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2017, nr 16, s. 81-95.
- Karaś H., *Uwagi o języku uczniów polskojęzycznych szkół średnich na Litwie*, [w:] J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2. *Studia i materiały*, Warszawa 1999, s. 47-55.
- Kovshova M.L., *Frazeologicheskiye sravnitel'nyye konstruksii s nevyrazhennym priznakom sravneniya: vozmozhnosti i ogranicheniya ikh upotrebleniya*, [v:] V.M. Mokiyyenko (otv. red.), *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii*, Sankt-Peterburg – Greifswald 2016, s. 50-58.
- Kozioł-Chrzanowska E., *Frazemy, hece i reprodukty – w poszukiwaniu rozstrzygnięć terminologicznych do opisu wybranych konstrukcji wielowyrazowych*, „Język Polski” 2012, nr 4, s. 249-259.
- Kozioł-Chrzanowska E., *„Przekrojowa” rubryka „Heca heca” jako źródło potocznych reproduktów języka polskiego*, Kraków 2015.
- Krzywicki T., *Szlakiem Adama Mickiewicza. Przewodnik*, Pruszków 2006.
- Kurkiewicz J., *Frazemy w Wielkim słowniku języka polskiego – zasady doboru, źródła i schemat opisu*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne*, Kraków 2008, s. 61-73.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A., *Frazeologia*, [w:] J. Bartmiński, (red.), *Współczesny język polski*, Lublin 2001, s. 315-333.
- Marshalek M., *Baltiyskoye i vostochnoslavyanskoye nasledieye v sostave frazeologizmov ku''turnoy raznovidnosti pol'skogo periferiynogo dialekta*, „Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriya „Filologicheskkiye nauki”, t. 15 (54), Simferopol' 2002, s. 42-46.

- Marszałek M., *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*, Bydgoszcz 2006.
- Marszałek M., *Frazemy wschodniosłowiańskie w powojennej polszczyźnie wileńskiej*, „Język Polski” 2015, nr 5, s. 433-445.
- Mędelka J., *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz 1993.
- Mędelka J., *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. 2: *Lata 1945-1959*, Bydgoszcz 2000.
- Mędelka J., *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. 3: *Lata 1960-1979*, cz. 2, *Słownictwo, wyrazy*, Bydgoszcz 2004.
- Mędelka J., Marszałek M., *Frazematyka północnokresowa. Problemy opisu tradycyjnego i zarys projektu jego sformalizowania*, „Język Polski” 2019, nr 2, s. 91-102.
- Mędelka J., Marszałek M., *Zagadkowe im + przysłówki lub przymiotnik w stopniu wyższym. Przyczynek do badań nad frazematyką północnokresową*, „Poradnik Językowy” 2019, nr 6, s. 79-88.
- Mędelka J., Marszałek M., *Łbem muru nie przebijesz. Na tropach frazematyki północnokresowej końca XX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 2020, t. 44, s. 1-25.
- Mokiyenko V.M., *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii*, [v:] V.M. Mokiyenko (otv. red.), *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii*, Sankt-Peterburg – Greifswald 2016, s. 37-49.
- Mokiyenko V.M., *Slavyanskaya frazeologiya*, Moskva 1980.
- Nikitina T.G., Mokiyenko V.M., *Bol'shoy slovar' russkikh narodnykh sravneniy: okolo 45 tys. sravneniy*, Moskva 2008.
- Ogol'tsev V. M., *Slovar' ustoychivyykh sravneniy russkogo-yazyka (sinonimno-antoni-micheskij): okolo 1500 edinit*, Moskva 2001.
- Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Müldner-Nieckowski P., *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*, Warszawa 2007.
- Müldner-Nieckowski P., *Wyimki z osobistego notatnika z uwagami dotyczącymi teorii frazeologii*, [w:] *Wokół pewnego cytatu*, zbiór artykułów pod red. K. Wojan, Warszawa 2020, s. 259-337.
- Pietrzak M., *Rośliny w porównaniach występujących w „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, [w:] A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), *Świat roślin w języku i kulturze*, Wrocław 2001, s. 169-179.
- Rodziewicz B., *Frazemy komparatywne z komponentem zoonimicznym w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*, Szczecin 2007.
- Seliverstova E.I., *Lyudi s zhab'imi glazami: osobennosti ustoychivyykh oborotov s semantikoy sravneniya*, [v:] V.M. Mokiyenko (otv. red.), *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii*, Sankt-Peterburg – Greifswald, s. 159-165.
- Siekierska K., *Porównania w „Wojnie chocimskiej” Wacława Potockiego i w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska*, „Polonica” VIII, 1981, s. 233-254.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1993.
- Sławiński J. (red.), *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976.
- Węgrzynek K., Przybylska R., Żmigrodzki P., *Opis jednostek nieciągłych w „Wielkim słowniku języka polskiego PAN”*, „Język Polski” 2012, nr 5, s. 353-367.
- Wysoczański W., *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław 2006.
- Żmigrodzki P., *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice 2009.

NOTY O AUTORACH

Jolanta Mędelska – prof. dr hab., Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Katedra Badań nad Kontaktami Językowymi.

Najważniejsze publikacje: *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. I. *Wileńska prasa i jej twórcy na tle nowej sytuacji polityczno-społecznej*, Bydgoszcz 1999; T. II. *Lata 1945-1959*, Bydgoszcz 2000; T. III. *Lata 1960-1979*, cz. 1.: *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz 2001; T. III. *Lata 1960-1979*, cz. 2: *Słownictwo: Wyrazy*, Bydgoszcz 2004; (z M. Marszałkiem), *Za murem. Polszczyzna wydawnictw kowieńskich publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*. T. I. *Fonetyka, grafia*, Bydgoszcz 2005; (Z M. Cieszkowskim i M. Jankowiak-Rutkowską) *Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX wieku*. T. I: *Losy Niemców rosyjskich i stan ich języka (do 1941 roku)*. Cz. 1. *Zbiorowość niemiecka na ziemi rosyjskiej (od zarania do początków XX w.)*, Bydgoszcz 2017; (Z M. Cieszkowskim i M. Sobczakiem) *Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX w.* T. I: *Losy Niemców rosyjskich i stan ich języka (do 1941 roku)*. Cz. 2. *Losy Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX w.*, Bydgoszcz 2017.

ORCID: 0000-0003-4924-0163

E-mail: jolantamedelska@gmail.com

Marek Marszałek – dr hab., prof. uczelni; Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Katedra Przekładoznawstwa.

Najważniejsze publikacje: *Проблемы перевода донских диалектизмов на польский язык*, Bydgoszcz 1999; *Dondialektismen in einem allgemeinen russisch-deutschen Wörterbuch*, Warszawa 2001; *Dialektyzmy dońskie w rosyjsko-niemieckiej perspektywie leksykograficznej*, Bydgoszcz 2002; (z J. Mędelską), *Za murem. Polszczyzna wydawnictw kowieńskich publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*. T. I. *Fonetyka, grafia*, Bydgoszcz 2005; *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*, Bydgoszcz 2006.

ORCID: 0000-0002-5265-2583

E-mail: marmarsz@ukw.edu.pl